

УДК 35:94(477)

В. Заблоцький

ІСТОРИЧНІ КОРЕНІ ТРАНСЦЕНДЕНТАЛЬНОЇ САМОБУТНОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ ЧАСІВ КОЗАЧЧИНИ

Досліджено державно-управлінські традиції українського народу в період Козацької республіки та їх взаємозв'язок із давньокиївською та сучасною українською державою.

Ключові слова: державно-управлінська традиція, державність.

Різні народи мають історію державотворення – героїчні або трагічні, довготривалі або революційно швидкі події, проте завжди здобуття державності у своєму підґрунті містило самобутні фактори й чинники, притаманні ментальності та архетипу кожного з цих народів. Так сталося, що низка експериментів щодо створення держави – “незалежна Україна” досить довго зазнавало невдач, і лише наприкінці ХХ ст. (16 липня 1990 р.) Верховна Рада УРСР, “виражаючи волю народу України, прагнучи створити демократичне суспільство, виходячи з потреб всебічного забезпечення прав і свобод людини, шануючи національні права всіх народів, дбаючи про повноцінний політичний, економічний, соціальний і духовний розвиток народу України, визнаючи необхідність побудови правової держави, маючи на меті утвердити суверенітет і самоврядування народу України, проголосила державний суверенітет України як верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади Республіки в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах” [1].

Нова Українська Республіка взяла на себе відповідальність за “захист і охорону національної державності українського народу” [2]. Тому, забезпечення реалізації цієї функції було, є і залишатиметься надзвичайно важливим аспектом для становлення української державності, оскільки актуальність проблематики щодо сприйняття, усвідомлення і віри у власну державу, не втрачає актуальності й до сьогодні, та потребує чіткої аргументації і обґрунтування трансцендентальності української держави, яку потрібно розглядати як своєрідну призму наших знань про історію України, насамперед, досліджуючи її як суб'єкт європейської історії. Загалом, історія вітчизняного державотворення пов'язана з надзвичайно складними явищами соціального життя. А тому, обираючи критерії її проведення, дослідники неминуче абсолютизують їх і нехтують іншими, що призводить до суттєвих розходжень з історичною реальністю [3].

Аналіз наукових праць і досліджень історичних коренів самобутності української державницької думки свідчить про існування певної кількості публікацій, насамперед науковців, таких як: В. Бульба, М. Котляр, В. Кремінь, Ю. Мирошниченко, П. Петровський, В. Шевчук та інші. Проте неважко не помітити існування певних неузгодженостей і різночитань щодо визначення серед генетичних передумов українського національного тих протодемократичних традицій, що були притаманні як давньоруським державним формуванням, так і тим, що утворювалися на теренах України у пізніші часи, зокрема в епоху козащини.

Метою статті є дослідження державно-управлінських традицій українського народу в період Козацької республіки та їх взаємозв'язку з давньокіївською та сучасною українською державою.

На початку ХХІ ст. у 5-ти томній праці “Історія Української культури” українські науковці порушили питання: чому радянські дослідники не змогли створити повноцінної систематизованої наукової історії української культури? Певно, проблема не тільки в їхній професійній неспроможності, а в національній і культурній політиці, жертвою якої стала самосвідомість українського народу. Більшовицький режим не був зацікавлений у його вільному розвитку, а атмосфера поліцейного нагляду за наукою, маніакального вишукування і викорінювання “національного” унеможлилювала адекватне осмислення, отже, й повноцінний розвиток національного буття [4].

Загалом, упродовж другого тисячоліття соціальний розвиток європейського суспільства відбувався дещо повільними темпами, у результаті якого відбувалися складні процеси руйнації, консолідації, інтеграції тощо, в результаті яких методом історичного відбору шляхом чисельних спроб і помилок поступово формувались ефективні моделі державного управління. З огляду на зазначене, варто згадати автора ідеї українського інтегрального націоналізму Д. Донцова (1883 – 1973 рр.), який у поняття “ідеалізм” вкладав кілька значень: 1) ідеалізм епістемологічний – напрям у теорії пізнання, що відкидає незалежне від наших уявлень про існування зовнішнього світу; 2) ідеалізм метафізичний – напрям, що заперечує існування матерії, а реальну дійсність приписує лише ідеї, духові або психічним елементам (розум, воля тощо); 3) ідеалізм історичний – напрям, що пізнає впливи ідей на перебіг історичних подій; 4) ідеалізм ненауковий – напрям, що може бути тотожний із ідеалізмом, а речі нематеріальні ставить понад те, що загально називається матерією, і заперечує вартість хвилих матеріальних користей [5].

Зрозуміло, що не існує універсальних відповідей на виклики, які виникали на різних етапах розвитку державних формувань, що виникали на українських теренах, коли українське суспільство поставало перед вибором стратегічного напрямку розвитку – тобто досягало певних точок біфуркації на шляху еволюції державотворення. Ефективні рішення зазвичай виникали у контексті конкретних історичних подій. Ці рішення потребували тривалого пошуку, що супроводжувався чисельними помилками та невдачами на попередніх етапах історичного розвитку, і тому можуть вважатися загальним, еволюційно синтезованими рішеннями, також вони раніше або пізніше виявлялись витребуваними суспільством у процесі практичної реалізації ідеї побудови національної держави.

Так, у липні 1648 р. гетьман Б. Хмельницький в інструкціях, наданих козацьким послам для оголошення на сеймі у Варшаві, фактично визначив чотирнадцять причин початку національно-визвольного руху на українських теренах, у результаті якого було утворено козацьку державу. Проте однією з основних причин було “зменшення козацьких прав і свобод” [6]. У цьому аспекті варто звернути увагу на висновки І. Фіхте, який, розглядаючи поняття держави як природного стану людини зазначав, що закони держави не мають бути нічим іншим, як реалізацією і дотриманням встановлених прав і обов'язків, що має зрівноважити ідею права та ідею справедливості. Звернімо увагу на те, що у “Зазивному універсалі від червня 1648 р.” Б. Хмельницький звертається до громади з такими словами: “А за те нас не судить, що ми почали теперішню війну з поляками без відома й ради вашої всенародної, бо так учинили ми для більшої взаємної користі, навчившись

обережності й кращого воєнного керівництва” [7]. Зазначене можна трактувати як ще одне свідчення щодо існування на українській території міцної традиції народовладдя.

І. Крип'якевич зазначав, що козаччина витворила в собі своєрідний демократичний устрій: всі важливі організаційні й політичні справи вирішувало військо, зібране на раду. Козацька загальна рада мала різні назви: військова рада, генеральна, повна (“зуполна”), чорна тощо. Всі ці назви означали більш-менш те саме: що право участі в раді мають усі козаки, так само старшина, як і “чернь”, тобто низове військо. Так, наприклад, у ніженській раді 1663 р. мало бути 40 000 учасників. Причому, коли гетьман І. Виговський запропонував провести реформу системи виборів, дати рівне представництво всім полкам і наказав, щоб на раду з'являлися тільки старшина і по 10 козаків із кожного полку, ця спроба репрезентаційної системи не повелася і козаки вважали це за порушення своїх прав [8].

За сучасними мірками автономізована козацька держава, утворена в результаті національно-визвольного руху 1648 – 1654 рр. будувалася як правонаступниця Київської Русі з досить подібною структурою та характером державного будівництва. Зокрема, російський історик та археограф Д. Бантиш-Каменський в “Історії Малої Росії” (1830 р.) писав, що “після перемоги під Корсунем, що утвердило владу Б. Хмельницького, жителі Черкас, Канева, а потім і інших міст малоросійських, звільнених козаками від польських гарнізонів, визнали його своїм гетьманом [9]. Таким чином, історик, який стояв на великоруських імперських позиціях, визнавав факт існування народних зборів козацької республіки як своєрідного віча – важливого інституту державності часів Київської Русі.

Водночас, потрібно звернути увагу на існування суб'єктивного фактора, який суттєво ускладнював процеси легітимізації козацької держави у тогочасному міжнародному суспільстві. Зокрема, необхідно згадати про укладення у 1648 р. Вестфальських договорів, що поклали край Тридцятирічній війні (фактично першій загальноєвропейській війні, в якій, до речі, брали участь і українські козаки на боці Священної Римської Імперії і династії Габсбургів), та утворення так званої Вестфальської системи держав – відповідно до якої набуло легітимізації міжнародне суспільство, яке складається з суверенних державних сутностей, що мають монополію влади в межах своїх взаємно визнаних територій [10]. Зазначимо, що саме у 1648 р. розпочалася широкомасштабна визвольна війна за “українську” незалежність у складі федеративної Речі Посполитої.

Д. Бантиш-Каменський, аргументуючи позицію шляхти у період після Зборівської угоди (1650 р.), зазначав, що та ґрунтувалася на парадоксі: “необхідність ставить перед королівством дві крайнощі: або знищити козаків, або накликати на державу неминучу загибель; що Малоросіяни скоро утворять незалежний народ, від якого потрібно очікувати Польщі найбільших незгод” [11]. Тут варто звернути увагу на одну тезу цього наукового й політичного діяча Російської імперії: “...малоросіяни скоро утворять незалежний народ”, який тим самим фактично підтверджує існування окремого від “польського” та “російського” народу, – український.

Можна припустити, що в еволюційному процесі формування українського козацького суспільства мав відбуватися процес його диференціації, виникла потреба у забезпеченні організації та управління. І. Фіхте зауважував на існуванні трансцендентального методу, в якому поєднуються досягнення предмету і самопізнання особистості, що застосовується до вчення про суспільство і державу.

Кожен член суспільства так повинен обмежувати свою власну зовнішню свободу завдяки внутрішній свободі, щоб всі інші члени суспільства, які перебувають поряд з ним, могли бути також зовнішньо вільні. Таким чином, кожен член козацького суспільства мав власні інтереси, які виступали особистісними регуляторами, і без врахування яких були неможливими існування і розвиток.

Зазначимо, що М. Драгоманов вважав, що саме з ініціативи польського короля С. Баторія було запроваджено “реєстрове козацтво” як особливий соціальний стан. На той час шістьом тисячам реєстрових козаків надавалося таке ж право, як і панам (по тодішньому – шляхтичам), щоб вони були вольні і приходили на земські ради, або сейми, вибирали собі на радах гетьмана. Але стара шляхта не хотіла рівнятися з реєстровими козаками, а нерєєстрові козаки не хотіли переставати бути козаками. Селяни приставали до козаків, а козаки збунтувалися проти шляхти та короля [12].

Водночас І. Крип'якевич мав іншу думку, зауважуючи, що саме у 1524 р. з наказу великого князя Жигмонта, два пограничні урядовці, С. Полозович і К. Кмитич почали збирати в Києві козацький відділ. Але гроші не надійшли і козаки порозходились. У 1533 р. той план відновив О. Дашкович, який радив тримати на Дніпрі дві тисячі людей, а на островах побудувати замки й обсадити при них місто. У 1541 р. литовський уряд знову спробував організувати козаків, наказав по містечках списати в реєстр усіх тих, що ходять у степи, – але і з цього не вийшло нічого. І тільки після того у 1578 р. С. Баторій, прийняв на службу відділ з 500 козаків. Найвищим начальником козаків мав бути черкаський і канівський староста М. Вишневецький. Старшим над козацьким відділом став шляхтич І. Оришевський; він називав себе “поручником”, інколи його називали ще й “гетьманом”. Також був уряд писаря, що укладав реєстр козаків, вів касу й займався інтендантурою. Козацький відділ або полк ділився на десятки; на чолі 9 людей стояв отаман. Козаки, що належали до королівського відділу, мали свої окремі права або “вольності”. Вони не підлягали судові звичайних урядовців, їх судив власний старший; тільки у випадках убивства й насилля міг перебрати справу звичайний суд. Потім вони, як військові люди, були звільнені від усяких податків і оплат. Та організації козацького війська ніколи не доводили до кінця, через те, що у польському скарбі не було грошей на заплату [13].

Очевидно, що для забезпечення нормальної життєдіяльності прогресивного розвитку Речі Посполитої як федеративної держави необхідно було вирішити питання щодо козацтва (як суб'єкта процесів державотворення) та об'єднати ці інтереси на загальнодержавне благо. Таке поєднання могло бути досягнутим головним чином за умови існування в суспільстві справедливої системи прав і обов'язків, яка б забезпечувала виконання зазначеного імперативу. Так, один з найвідоміших українських філософів та дослідників XIX ст. П. Юркевич здійснюючи опис ідеальної держави зазначав, що “краща держава та, яка хоч і малочисельна, але дає масам задоволення жити. Держава не повинна бути такою малою, щоб бути не самодостатньою, щоб її могли задавити сусіди, але і не повинна бути такою великою, щоб не було можливості охопити її. Тому що, коли всі громадяни повинні брати участь у керуванні державою, то вони повинні мати можливість охопити державу, знати і оцінити один одного” [14].

Таким чином загальносуспільні мотиваційні чинники державотворення виступають тим ядром, яке в значній степені визначає особливості інших його компонентів. А зважаючи, що носієм менталітету є індивідуальний або колективний суб'єкт, то у першому випадку менталітет потрібно розглядати як те, що відрізняє

одну людину від інших у соціально-психологічному плані, а в іншому – його ознаки визначають спільне в духовному світі суспільної групи або етносу, і те, що їх відрізняє від інших. Очевидно, що держава – це не тільки столиця, керівництво, армія та релігія, держава – це насамперед, громадськість з її особливостями, диференційованістю, структуризацією та ментальністю. І саме для українського суспільства його менталітет є одночасно базовим організуючим чинником національного державотворення, та фактором руйнування державних формувань. Загалом національна ментальність є системою якісних соціально-психологічних особливостей суспільства, сформованих на основі генотипу під впливом природного та соціального середовища і в результаті власного культурного та духовного розвитку. Д. Донцов, досліджуючи витoki української державотворчої традиції, цитував генерал-губернатора Малоросії (друга половина XVIII ст.) графа Румянцева, який нарікав, що малоросійські дворяни “при всіх науках і в перетвореннях лишилися козаками і заховали любов до своєї власної нації і солодкої вітчизни, як вони її називають” [15].

Загалом більшість істориків зазначають, що принаймні до кінця XV ст. члени українських територіальних громад, як цілісного соціально-економічного і правового механізму, що відігравав виняткову роль в історії українського державотворення, були особисто вільними, володіли земельними наділами, знаряддями праці, що позначалася на формуванні соціальної свідомості та психології [16]. Так, у тексті документу “Декларація його королівської милості запорізькому війську на дані пункти супліки” від серпня 1649 р. (Зборівський трактат) визначається, що окрім збільшення реєстрового війська до 14 тис. осіб та амністування учасників повстання, врегульовується питання щодо врядування на козацьких територіях, а саме “гідності й усі уряди у Київському, Брацлавському, Чернігівському та Руському воєводствах, староства, земські суддівства та інші уряди, також і гродські має роздавати його королівська милість жителям чину шляхетського, відповідно до давніх прав та привілеїв, до чого книги і виписи із книг мають надаватися руським письмом, а ті уряди й достойності шляхти мають віддаватися шляхті віри руської” [17].

Один із провідних українських мислителів В. Липинський розглядав ключову роль у націєтворенні “провідної верстви”: “Коли вона сама внутрі себе добре організована і щось варта, то існує нація; коли ж ця провідна верства дезорганізована, коли вона вірить не в саму себе, а в народ, то тоді нації не буває, як це найкраще вчить приклад України” [18]. Однак “це не є риса вроджена. Вона виробляється власне методом організації. Коли прийняти метод організації армії – класократичний – то виробиться дуже скоро і у “парвеню” дух лицарський. Але коли прийняти метод партії з авторитетом знизу: у виборців – то навіть уроджені “лицарі” (як це бачимо на прикладі корінної шляхти польської) стають елементом деструктивним, бо вони руйнують власну державу, роблячи на плечах суверенного народу свою власну користь, як це бачимо у Польщі” [19].

Основна закономірність розвитку будь-якого державного утворення виявляється у встановленні політичних, економічних, культурних зв'язків між іншими державами та рівнем зростання їх залежності одна від одної. Інтеграція та диференціація має свої як позитивні, так і негативні риси. Позитивні риси – взаємне збагачення культур, освіченості, поширення виробничих технологій, зростання обсягів торгівлі тощо. Негативні – зникнення пракультури, нерівномірний розподіл економічної вигоди між державами, пригноблення тощо. Зростання рівня

взаємовідносин за наявності суттєвих деструктивних відмінностей в менталітетах призводить до загострення міжнаціональних та конфесійних конфліктів.

Зазначимо, що ідея сучасного поняття “міжнародне суспільство” полягає в тому, що держави можуть сформувати своєрідне суспільство, домовившись між собою установити загальні правила та інституції для регулювання своїх відносин і визнавши свій спільний інтерес у підтримці цих заходів [20]. Тому варто звернути увагу на той факт, що навіть найбільш дискусійні в українському державотворенні, так звані “Березневі статті 1654 року”, укладені за підсумками Переяславської ради, потрібно розцінювати як воєнно-політичний союз двох держав – України та Московії. Зокрема, у 1900 р. М. Міхновський (1873 – 1924 рр.) зазначав, що Українська держава в тій формі, у якій вона сформована й уконституйована Б. Хмельницьким, є справжньою державою з погляду міжнаціонального права. Оскільки, як засвідчує історичний досвід, “півнезалежні держави”, до яких намагаються долучити й козацьку Україну, відзначаються тим, що не мають права міжнародних зносин, а тим часом Переяславська конституція надавала їй це право, зокрема засилати послів [21]. У “Нарисі історії України” Д. Дорошенка знаходимо цікавий факт про ці події. Автор зазначає, що майже всі козацькі бажання були прийняті царем, тільки у пункті про чужоземні зносини гетьмана поставлено обмеження: він не мав зноситися з Польщею й Туреччиною. Окремо від цих “статтей” була видана царська грамота з привілеями Війську Запорозькому, про права й привілеї української шляхти, грамота гетьманові на володіння Гадяцьким староством [22].

Д. Донцов наголошував, що “в другій половині XIX ст., почалася культурно-політична криза Європи, яка в наші дні (1940-і рр.) прийняла вигляд катастрофи. Детальніше: в тім, що поволі почав падати і вироджуватися давній ієрархічно-кастовий уклад європейського життя; в тім, що на зміну давньої шляхетської провідної касті, почала грати роль суспільної верхівки в європейських спільнотах – в одних менше, в других більше – маса” [23].

Продовжуючи цю думку, потрібно зазначити, якщо для європейських країн “бунт мас” розпочався наприкінці XVIII ст., то українська козацька держава відчула на собі його згубні наслідки майже на сто років раніше. Зокрема це стосується так званої “чорної ради”, яку було скликано у 1663 р. у Ніжині, де І. Брюховецький, будучи вмілим оратором, висунувши соціальні лозунги (зменшити податки, обмежити старшинське землеволодіння) та отримавши підтримку “черні” був обраним на гетьманську посаду. У результаті суспільство не тільки опинилося в стані громадянської війни, а й було укладено Батуринські статті (1663 р.), згідно з додатковими пунктами яких гетьманська адміністрація зобов’язувалась зокрема утримувати російські військові формування, які перебували на території України. Тобто, якщо за часів Великого князівства Литовського, а згодом Речі Посполитої центральна влада зобов’язувалась утримувати зареєстровані козацькі формування, то з 1663 р. вже українські козаки мали утримувати іноземні війська. Фактично відбулася зміна парадигми не тільки розвитку тогочасного українського суспільства, а й самої ідеї української державності, заснованої на ідеях воєнної демократії.

Висновки

Макроеволюційні процеси формування української держави є певним різновидом соціальної еволюції українського суспільства, в рамках якої здійснювалися грандіозні зміни, що мали важливий вплив на хід історичного процесу вітчизняного державотворення. Засади формування, розвитку,

переформатування української системи державотворення отримували поштовх до своєї реалізації лише у процесі усунення ментальних протиріч та здійснення державницької інтеграції всіх суспільних прошарків – зведення їх до однієї мети, одного керівника – князя (гетьмана) – але підконтрольного й підзвітного громаді. У становленні та еволюції ідей української держави можна відзначити три історично пов'язаних етапи:

1) формування і реалізації ідей державотворення у процесі двостороннього цивілізаційного конфлікту (слов'янська “варварська” протодержава – Другий Рим (Візантійська імперія), які стали будівельним матеріалом доктрини Києворуської держави;

2) формування і еволюція доктрини козацької державної автономії в умовах тристороннього цивілізаційного конфлікту у XV–XVII ст. (федеративне державне утворення Річ Посполита – Третій Рим (Московське царство) – Османська імперія);

3) формування доктрини національної держави у процесах переформатування європейського міждержавного простору у XX ст.

Перспективи використання результатів дослідження полягають у необхідності здійснення подальшого дослідження основних засад теорії українського державотворення, що вимагає переходу до принципово нового рівня наших знань та уявлень про природу, суть і закономірності розвитку державних формувань, що виникали на українських теренах.

Література

1. Декларація про державний суверенітет України. Історія прийняття, документи, свідчення [Текст]. — Житомир : Рута, 2010. — С. 13.

2. Там само.

3. Енциклопедія історії України [Текст] : у т. Т. 8 / редкол. : В. А. Смолій (голова) [та ін.] ; НАНУ ; Інститут історії України. — К. : Наукова думка, 2011. — С. 155.

4. Асєєв Ю. Історія Української культури [Текст] : у 5 т. Т. 1 : Історія культури давнього населення України / Ю. С. Асєєв, В. Баран, І. Баранов [та ін.]. — К. : Наукова думка, 2001. — С. 24, 25.

5. Донцов Д. Націоналізм [Текст] / Д. Донцов. — Вінниця : ДП “ДКФ”, 2006. — С. 229.

6. Шевчук В. Козацька держава як ідея в системі суспільно-економічного мислення XVI – XVIII ст. [Текст] : у 2 кн. Кн. 1 / В. Шевчук. — К. : Грамота, 2007. — С. 657, 658.

7. Там само. — С. 650.

8. Крип'якевич І. Історія Українського Війська (від княжих часів до XX ст.) [Текст] / І. Крип'якевич, Б. Гнатевич, З. Стефанів [та ін.]. — 4-те вид., змінене і доповнене. — Львів : Світ, 1992. — С. 242.

9. Бантыш-Каменский Д. История Малой России [Текст] / Д. Бантыш-Каменский. — М. : Типография Семена Селивановского, 1830. — Ч. 1. — С. 240.

10. Крип'якевич І. Історія Українського Війська... — С. 87.

11. Бантыш-Каменский Д. История Малой России... — С. 282.

12. Драгоманов М. Про українських козаків, татар та турків [Текст] / М. Драгоманов ; Т-во “Просвіта”. — К. : Друкарня т-ва Н. А. Гирич, 1906. — № 1. — С. 54.

13. Там само.

14. Юркевич П. Історія філософії права: філософія права: філософський щоденник [Текст] / Памфіл Юркевич. — К. : Український Світ, 1999. — С. 62.

15. Донцов Д. Де шукати наших історичних традицій. Дух нашої давнини [Текст] / Д. Донцов. — К. : МАУП, 2005. — С. 63.

16. Александрович В. Історія Української культури. [Текст] : у 5 т. Т. 2 : Українська культура XIII – першої половини XVII століть. / В. Александрович, В. Балушок, М. Боянівська [та ін.]. — К. : Наукова думка, 2001. — С. 152.

17. Шевчук В. Козацька держава як ідея в системі суспільно-економічного мислення XVI – XVIII ст. [Текст] : у 2 кн. Кн. 1. / В. Шевчук. — К. : Грамота, 2007. — С. 665.

18. В'ячеслав Липинський та його доба [Текст] : у 2 кн. Кн. 2 / упоряд. : Т. Остапко, Ю. Терещенко. — 2-ге вид. дооп. і доп. — К. : Темпора, 2010. — С. 214.

19. Там само.

20. Крип'якевич І. Історія Українського Війська... — С. 405.

21. Міхновський М. Самостійна Україна [Текст] / М. Міхновський. — К. : Діокор, 2002. — 80 с.

22. Донцов Д. Де шукати наших історичних традицій... — С. 55.

23. Там само. — С. 506, 507.

V. Zablotskyi

HISTORICAL ROOTS OF TRANSCENDENTAL ORIGINALITY OF THE UKRAINIAN STATE IN THE COSSACKS' PERIOD

The administrative traditions of Ukrainian people in the period of the Cossack republic and their interconnection with the old Kievan and modern Ukrainian state are investigated.

Key words: administrative tradition, state system.